

АДУУНД ХОЛБОГДОХ НЭГЭН БИЕТ БУС ӨВИЙН
ХЭЛ, СОЁЛЫН СУДАЛГАА

Чой.Баттулга
Бан Корнелиа

Түүхчид, эртний судлаачдын үзэж байгаагаар хүн төрөлхтөн адгуус амьтдыг гэршүүлэн гаршуулах үйл явц одоогоос 14 мянган жилийн тэртээгээс маш эрчимтэй явагдаж, 6 мянган жил үргэлжилж, 8 мянган жилийнөмнө гэрийн тэжээмэл амьтан үүссэн гэж үздэг.

Монголчууд эртнээс таван хошуу малаа адуулан, усны тунгалаг, өвсний соргогийг даган нүүдэллэж, мал сүргээ тарган тавтай өсгөн үржүүлж, малынхаа ашиг шимийг хүртсээр өнөөг хүрэхэд малчин-нүүдэлчдийн биет болоод биет бус цогц нэгдмэл соёлыг бүтээжээ. Үүнээс адуу хийгээд адууны соёлыг илүү эрхэмлэдэг байсан гэхэд гайхах зүйл үгүй юм.

Японы эрдэмтэн Гото Томидо “Монголчууд эхлэн адуу барьж тэжээсэн, XIII-XIV зууны үед монгол хүн адууны махыг үнэтэй сайн хоол гэж иддэг байсан” гэхчилэн адууг бусад малаас илүү их эрхэмлэж байсан тухай мэдээ их бий. Иймээс Юань гүрний үед Адууны засгийг тусгайлан тогтоожээ. Хааны их адуун сүргийг дээдсийн сүрэг хэмээн нэрлэж байсан бөгөөд Хубилай хааны үед “Дээдсийн адуун сүргийн яам” байгуулжээ. Тэр үед адуу шиг хэрэгцээт мал бас ховор бөгөөд дайн байлдааны асар их ач холбогдолтой мал байсан юм (Далай, 1973:98).

Бидний энэ удаа өгүүлэх зүйл бол адууны соёлд хамаарах хурдан моринд цол чимэг өгөх зан үйл, түүнтэй холбоотой үг хэллэг юм. Өөрөөр хэлбэл, Бөхийн барилдаанд амжилттай сайн барилдсан бөхөд “начин”, “харцага”, “заан”, “гарьд” “арслан”, “аварга” хэмээх цол олгож улмаар амжилт ахиулсан тохиолдолд “үнэн хүчит”, “хичээнгүй нягт”, харайлтгүй жавхлант” гэх мэт олон чимэг олгодгийн адил хурдан морины уралдаанд түрүүлж айрагдсан, мөн цулбуур өргүүлэн барианд орсон морьдод цол, чимэг олгодог уламжлал байжээ. Энэ талаар Бадаргуулт төрийн үе, Шажин төрийг хослон баригч хаант Монгол улсын үеийн даншиг наадмыг нүдээр үзэж, бие оролцож явсан Магсаржав Хурц “Хурдан морины зууны гучин хувиар тасалж цол дуудна. Түрүүлсэн морийг богдын алдраар дуудахдаа зарлигаар өргөмжилсөн, шашныг мандуулах, амьтныг жаргуулагч Жавзандамба хутагтын гэгээн таны сүргийг *Бат мөнх төвшин сайхан шашиин төрийн билэг, энэ наадмын өмнөөс эрхэм цогийг бадруулагч, бат бардуун ирэгч олон түмний эх* хэмээн дуудна. Хоёрдугаарт орсноос эхлэн дээр дурдсан бөх барилдуулахад дэс дараалсан ноёд лам нарын алдраар дуудахад түүний сүргийн *Бадарсан сайхан шашиин төрийн бат идэр хүлэг* гэх мэтээр янз янзаар цоллон дуудна. Зарим хушуу газар хоёрдугаар морины цолыг дуудахдаа *нэгийн удаа нэхэн тэмцэж, аван алдаж, арай дутаж ирсэн энэ морь хэний вэ?* гэвэл тэр түүний гэж дуудаж инээдэм наадам болгож байсан нь сонирхолтой мэт үзэгдэж байлаа. Богдын сүрэг морь доор орсныг богдын алдраар дуудахгүй уяачин хүний нэрээр дуудах ба ноёдын дэс дараалсан үе өнгөрсөн хойно морины цолыг уул эздийн нэрээр дуудна. Тэргүүн таван морийг асар гурав эргүүлэн

цолыг гурвантаа дуудаж, эцсийн дуудлага дээр унасан хүүхдэд айраг боорцог хүртээж морины толгой бие билэгтэй ёсоор айраг сацна” (1960:29-30) хэмээсэн байдаг.

Харин эрдэмтэн Х.Нямбуу “Монгол ардын ерөөл магтаал” бүтээлдээ хурдан морины цолны нэрийг дурджээ. Морины цолны нэр гэдэг нь мэдээж хэрэг Монголчуудын моринд өгч ирсэн цол буй за. Үүнд:

Түрүүлсэн моринд *Баярын магнай*
 Хоёрт ирсэн моринд *Жаргалант хүлэг*
 Гуравт ирсэнд *Нарны мандал Сарны түшилэг*
 Дөрөвт ирсэнд *Начин шонхор*
 Тавд ирсэнд *Идэр заан*
 Зургаад ирсэнд *Начин шонхор*
 Долоод ирсэнд *Хөх арслан*
 Наймд *Хүлэг жаргал*
 Есд *Алтан сандал*

багтана гэсэн бол Өвөр Монголын эрдэмтэн Дамбийжалцан “Малчин ард, уралдаанд түрүүлсэн морийг *Түмний эх, Баярын манлай, Эрдэнийн хүлэг, Аранзал хүлэг, Ажнай хүлэг, Жигүүрт хүлэг* гэх мэтчилэн адил бусаар цоллохоос гадна, “айргийн тав” буюу цаашлаад есдүгээр байр хүртэлх моринд *Жаргалант хүлэг, Билгийн хээр, Наран мандал, Догшин харцага, Начин шонхор, Цагаан арслан, Идэр заан, Өлзийт хүлэг, Суман цагаан, Бүрэн жаргал, Тас бүргэд, Тоть шонхор* гэж нэршүүлэн цоллодог. Бас адаг сүүлд ирсэн моринд *Алтан сандал, Өөхөн бөмбөг, Баян ходоод* гэх мэт цол өгдөг. Уралдаан морины цол дуудахдаа тэргүүн морийг багтаасан “айргийн тав”-ын цолыг тус тус тун бага ялгавартай дууддаг. Зарим газар есдүгээр морь хүртэл дуудах ч бий. Харин дээр жишээлсэн нэгээс есдүгээр морийг нэршүүлэн цоллох талаар газар газрынхан адилгүй. Үүнд, *Наран мандал* гэдэг нэршүүлсэн цол зарим газар хоёр гуравдугаар моринд өгч байхад, зарим газар барианы тасалбар болсон морийг нэрлэж байдаг (1994:723-724). Мөн эрдэмтэн Л.Түдэв “Энэ зууны эхээр долоон хошуу даншиг наадамд уралдсан хурдан хүлэг морьдын эхний хорин нэгэн моринд цол олгодог байжээ. Гэтэл одоо тэр хорин нэгэн цолоос ганцхан нь буюу түрүүлсэн моринд *Түмэн эх* гэдэг цол олгох биш зөвхөн л “сонгоод” орхидог болчихсон ажээ...”

Хоёрт ирсэн моринд *Манлай баярлах дэлгэрэнгүй начин*
 Гуравт ирсэнд *Өлзийт дэлгэрэнгүй сайн төгс*
 Дөрөвт ирсэнд *Шамдал түрүү хүрэлдэй бүргэд*
 Тавд ирсэнд *Идэр хурдан харцага*
 Зургаад ирсэнд *Алтан сандал*
 Долоод ирсэнд *Тод магнай*
 Наймд *Төвшин ширээ*
 Есд *Өлзийт хүлэг*
 Аравт *Баатар зоригт*
 Арван нэгд *Ширээ суух*
 Арван хоёрт *Сонин мандал*
 Арван гуравт *Бат өлзийт*
 Арван дөрөвт *Идэр буга*
 Арван тавд *Эрдэнэт эрх хүлэг*

Арван зургаад **Улам өрнөх**

Арван долоод **Гандар**

Арван наймд **Түмэн баяр**

Арван есөд **Хүүхэн чагчгай**

Хорьд **Улам баярлах**

цол тус тус шагнаан хайрлаж байжээ.

...1906 онд Богдыг даншиг наадамд түрүүлсэн морьдод хайрлан шагнасан цол гуншинг ажиглахад түрүү үеийн сонин сайхан үгс их л цөөрч ядуурсан хэдий боловч морьдын нас, шүдээр оноосон тодорхой цолууд хэрэглэсээр байсан нь илэрхий. Түрүүлсэн азарганд **Эрхийн цогийг бадруулж, чандманийн сорыг оргилуулсаар, сонин бардаад ирэгч, тод манлай, торгон жолоо, баярын манлай, бат идэр, түмэн эх, эрдэнэт хүлэг**, түрүүлсэн хязааланд **Санасаар сонин бадраад ирэгч, хий хянга хэтийн тэмцэл, аглагийн бараа, агтын тэргүүн, баярын манлай, бат идэр, түмэн эх** гэдэг цол хайрлаж байжээ. Энэчлэнгээр их нас, соёолон, тэр ч байтугай жороо моринд ч тусгай цолтой байсан гэдгийг уул морьдын эздэд үе дамжин хадгалагдаж ирсэн өргөмжлөл бичгүүд гэрчилж байна” (2002:264-265) хэмээн морины цолны өөр нэг хувилбарын тухай дурджээ.

Нийгэм цаг үе, нутаг нутгийн онцлогоос шалтгаалж цол өгөх нь өөр хоорондоо ялгаатай, зарим нутагт гуравт хурдалсан моринд өгдөг цолыг зарим нутагт айргийн тавд хурдалсан моринд өгдөг байх жишээтэй. Ер нь баахан мартагдаж холилдон хутгалдсан байх шинжтэй тул яг энэ талаар илүү нарийн харьцуулан нягталж шинжлэх шаардлагатай байна. Тухайлбал: **Алтан сандал** цолыг Х.Нямбуу гуайнхаар 9-д, Л.Түдэв гуайнхаар 6-д, Дамбийжалцан гуайн номд өгүүлснээр адаг сүүлд ирсэн моринд өгдөг гэжээ.

Моринд чимэг өгөх талаар эрдэмтэн Ц.Шагдаргочоо “Улсын буюу орон нутгийн наадмын хурдан хөлгийн уралдааны барианд орсон морьдод дор дурдсан цол, чимэг олгодог заншил дээр үеэс уламжлан иржээ. Үүнд:

Уралдаанд түрүүлсэн морь, дэд моринд олгох чимэг:

Нэгдүгээр моринд

1. *Нисэн гүйцэж, нэмэн хурдалдаг хөлөг*
2. *Жимст хангайн жаргалт хөлөг*
3. *Хуйд гүйцэхгүй хурдан хөлөг*
4. *Харилтгүй хурдан хандгайн буга*
5. *Агтын түрүүнд гүйдэг армаг хөлөг*

Хоёрдугаар моринд

1. Улс төрийн улаан суунаг
2. Сайн төрийн сааршгүй хөлөг
3. Эзэн төрийн итгэлт хөлөг
4. Бат төрийн бахдалт хөлөг
5. Хувьсгалт төрийн хурдан хөлөг

гэх мэт эдгээр 10-н цол чимгийг үзүүр түрүүний байранд орсны дараа хурдалсан морьдод олгоно.

Айргийн тавд ирсэн морьдод олгох чимэг

1. Айрагдаж ирсэн агсан хөлөг
2. Тавд ирсэн тайган шинжит хөлөг
3. Ахиж хурдлах алдарт хөлөг
4. Дээшээ ахихаар дэгдэгч хөлөг
5. Ижлээсээ тодорсон эрдэмт хөлөг

гэхчлэн эдгээрийг айргийн тавд удаа дараалан ирсэн морьдод олгоно.

I, II, V тасалгаанд баригдсан мориноос бусад бариад орсон морьдод олгох чимэг

1. Бууршгүй хурдан хөлөг
2. Маш үзэсгэлэнт мяцашгүй хурдан хөлөг
3. Шируун сум шидрүүн давхиат хөлөг
4. Харайлт ихтэй хандгайн зоот хөлөг
5. Газрын холд саардаггүй хурдан хөлөг
6. Тонж тоорой, торгон жолоо хөлөг
7. Дуут мөндөр дуйлин харцага хөлөг
8. Эзнээ баясагч эрэмгий хөлөг
9. Түмний баясгалан, төгс хурдан хөлөг
10. Шуурашгүй нэмэх шандаст хөлөг
11. Өнөд хурдлах өлзийт хөлөг
12. Шударч ирдэг шувуун хөлөг
13. Дайрч ирдэг даян хөлөг
14. Хурдны шинж нь тодорсон хөлөг
15. Салхинд гүйцэгдэшгүй сайн хөлөг
16. Морьдын түрүүн мохошгүй хөлөг
17. Агтны манлай алдарт хөлөг
18. Улам хурдлах өрнөх хөлөг
19. Бүдэрч үзээгүй шөрмөст хөлөг
20. Цог нэмэх цойлогч хөлөг
21. Онцгой хурдан, олныг баясагч хөлөг
22. Хөнгөн сум, мөнгөн зэв хөлөг
23. Шируун мөндөр, ширмэн туурайт хөлөг
24. Бариад гүйцэгдэшгүй бахдам хөлөг
25. Тод магнай торгон жолоот хөлөг

гэх зэрэг эдгээр чимгийг олгохдоо¹ тусгай үнэмлэх дээр заавал бичиж өгнө (Шагдаргочоо, 1961:50-52) хэмээжээ.

Эдгээр баримт, судалгаанаас үзэхэд монголчууд ажнай хурдан хүлэгтээ цол, чимэг олгодог байсан нь маргаангүй бөгөөд ийнхүү хурдны моринд цол чимэг олгож ирсэн уламжлал хэдий үеэс тогтож хэдий үеэс балархайшиж мартагдав гээд олон сонирхолтой асуулт ундарна.

¹ 6-д ирсэн моринд гуравдахь чимэг олгох ба эдгээрээс хойш ирсэн мориндод 4-өөс хойших чимгийг дэс дараагаар олгох бөгөөд 25-аас хойш бариад орсон морьдод чимэг олгохгүй зөвхөн бариад ирсэн гэдэг үнэмлэх олгоно.

Галдан туслагчийн “Эрдэнийн эрих” хэмээх түүхэн сурвалжид: *Мөн онд (1696) Ойрадын Галдан Бошгот хэмээх оргоож үхээд, Халхын гурван хан ван, бэйл, бэйс, тайж нар өөр өөрийн суусан нутагт буцаж, хуучин хэвээ байгуулан, чуулган нийлж, найр наадам бэлэглэхүйд, Бонхор донир ганц морио уяж, олон морь лугаа уралдаж түрүүлсэнд, Дархан чин ван бээр магтаж, Түмний эх хэмээх шүлэг зохиогоод, найрт хөгжим барьж, найр наадмыг үүсгэжээ* (Галдан, 2006:211) хэмээн өгүүлсэн баримтаас үзэхүл 1696 оны үеэс эхлэн уралдааны моринд цол чимэг өгч эхэлсэн байна. Улмаар Бат оршил (даншиг) өргөх наадам өргөн дэлгэр тэмдэглэх болсон цагаас эхлэн моринд цолчимэг олгох нарийн ёс тогтжээ. Харин энэхүү зан үйл, үг хэллэг нь Бат оршил (даншиг) өргөх наадам хийхийг хориглох (1912) болон уламжлалт шашин соёлыг хавчин гадуурхах гадны бодлого хүчтэй нөлөөх болсон үеэс хойш буюу 1920-30 оны үеэсгээгдэн мартагдсан болов уу хэмээн таамаглаж байна. Нөгөөтэйгүүр 1960-аад оноос хойш, ялангуяа сүүлийн 30 орчим жил монгол адуу, хурдан морины талаар ном бүтээл арвин их гарсан боловч энд хурдан морины цол, чимгийн талаар бараг дурдаагүй байгаа нь үүний нэг баталгаа болой. Гэхдээ энэ зан үйл, үг хэллэг бүр ор тас мартагдсан уу гэвэл бас үгүй байна. Тухайлбал: Хуучнаар Сайн ноён хан аймгийн Сэцэн чин вангийн хошуу одоогийн Архангай аймгийн Чулуут, Өндөр-Улаан, Их Тамир зэрэг ихэнх сумын нутгаар хурдан морины уралдаанд айрагдсан болон тасалгаанд ирсэн морьдод **чимэг өгдөг ёс** хадгалагдан үлджээ. Чингэхдээ: Айрагдсан, тасалгаанд ирсэн морьдын цолыг дуудахаас өмнө наадмын асарт сууж буй нутгийн ахмад буурал юмуу аль эсвэл алдарт уячдын төлөөлөл нэг хүн моринд чимэг өгнө. Түүрүү морины эзэн-уяач морины жолоог хусуур сойзны хамт баруун гартаа атган гараа өргөөд зүүн өвдгөөрөө өвдөглөн хагас бохирч суугаад (Зураг №1)

- Түүрүү морины чимэг авъя

гэнэ. Чимэг өгч буй хүн:

- Хаанахын хэний морь вэ?

гэхэд, Уяач:

- Архангай аймгийн Чулуут сумын Зуунмод багийн малчин Баттулгын морь оо

гэхэд

- Жимийн улаан туулай Жигүүртэн бор харцага Түмэн эх идэрайзам

гэх мэтээр чимэг өгөхөд уяач -Баярлалаа гэж хэлдэг ёстой. Ийнхүү 1-5 болон тасалгаанд хурдалсан морьдод чимэг олгоно. Чимэг олгохдоо хэдэд хурдалсан, ямар зүс, ямар бие

галбиртай зэргээс шалтгаалж морь бүрт ялгаатай байсан бол одоо чимэг үг өгч буй хүний мэдэхийн хэрээр хэддүгээрт хурдалсан, ямар зүсэм зэргийг үл харгалзан өгдөг болжээ². Одоо өгч буй чимэгт:

Хунгийн жигүүр

Хулангийн тоос

Түмэн эх идэрайзам

Жимийн бор туулай

Жигүүртэн бор харцага

Түмэн эх идэрайзам

Ширүүн мөндөр

Ширмэн туурай

Түмэн эх идэрайзам

Халин дүүлэгч

Хангайн буга

Түмэн эх идэрайзам

Дайрч ирсэн даян хөлөг

Давхиж гарсан хангайн буга

Түмэн эх идэрайзам

Засаг төрийн зандан ширээ

Түмэн эх идэрайзам

Энэ жилийн тасалгаа

Ирэх жилийн түрүү

Түмэн эх идэрайзам

Энэ жилийн баян ходоод

Ирэх жилийн түмэн эх идэрайзам

Энэ мэт одоо өгч буй зарим чимэг нь Ц.Шагдаргочоо гуайн тэмдэглэсэнтэй ерөнхийдөө таарч байна. Харамсалтай нь мартагдсаар, эрэмбэ дараалал нь мөн алдагджээ. Ташрамд дурдахад, Монгол Улсын Хөдөлмөрийн баатар Л.Түдэв гуайн “Хэрвээ Даяар дуурсагдах далай даян аварга гэх мэт цол гунишингий нь хасаж орхисон бол аваргууд эхлээд гомдол тавихаас урдаар бөхийн хорхойтнууд бөөн хэрүүл үүсгэн заргалдах нь маргаангүй. Тэгвэл түмний эх, сүргийн сор болсон хурдан морьдынхоо уламжлалт цол гунишинг ямарваа шийдвэр, хууль дүрэмгүйгээр хасаж ганцхан “Түмэн эх” гэдэг үгийг үлдээчихсэн байхад хэн ч “хар цагаан таг” байсаар өдий олон оныг элээсэн нь гайхалтай” (2002:264) гэсэн үгтэй бүрэн дүүрэн санал нийлж байна.

Нөгөөтэйгүүр уг зан үйл Богдын тамгатай хутагт Шива Ширээтийн нутгаар хүчтэй дэлгэрч өнөө хүртэл хадгалагдан үлдсэн мөн хурдан морины хүүхдэд “Мэгзэм”, Ум марзай мам суухай зэрэг тарни цээжлүүлдэг байсан зэргээс харахад энэхүү уламжлал нь яах аргагүй Магсаржав Хурцын өгүүлсэнчлэн Бурханы шашны дэлгэрэл, шашны (Бат оршил өргөх даншиг наадам) ёстой холбоотой болох нь тодорхой байна. Цаашид энэхүү уламжлалыг зөвхөн бүс

² Архангай аймгийн Чулуут сумын харьяат аймгийн алдарт уяач Б.Намширай, Ч.Жамбалнямбуу нараас тэмдэглэж авав.

нутагт төдийгүй аймаг, улс даяар нэвтрүүлж, цол чимгийн эрэмбэ дарааллыг нарийн тогтоон бүртгэлжүүлж үнэмлэхжүүлж өгвөл өнөө цагийн уяачдын хөдөлмөр зүтгэлийг бодитоор үнэлэх тоомоохон гарц төдийгүй уяачдын нэгдэл холбоо уралдааны морьдын чадал чансааг харуулах гол үзүүлэлт болох нь дамжиггүй.

Ер нь морины цол чимэг нь бөхийн цол чимэгтэй адил өөр хоорондоо хэлбэр агуулга (үүрэг)-ын хувьд ялгаатай юм. Морины цол³ нь голдуу үгсийг холбох, хорших маягаар бүтсэн уран яруу нийлмэл үгс байна. Энэ нь адуу малын оноосон нэрийн зүйлд хамаарахын зэрэгцээ монгол хэлний хэрэглээний сонин баримт болно. Эдгээрт монгол уламжлал соёл, сэтгэлгээний өвөрмөц нандин зүйл агуулагдаж буй болно. Тухайлбал: 19-т хурдалсан моринд өгдөг цол “Хүүхэн чагчгай”-г өнөөгийн хүүхэд залуус ойлгохгүй байх, уул нь хурдан хүлгийн ганган гоёмсог шинж, дүүлэн нисэх хурдыг шаазгай шувуутай зүйрлэж буй бөгөөд хэлний боломж хязгааргүйг харуулсан хэллэг. Харин судлаачид морины чимгийн зүйлийг магтаал буюу “монгол хүний бэлгэдэлч зан сэтгэлгээ болоод үгийн ид чадалд итгэх үзлийн илэрхийлэл болох зан үйлийн учир зорилго бүхий мэргэжлийн аман яруу найргийн зүйл” (Дулам, 2005:59)-д хамруулан судалж ирсэн. Морины чимэг нь зан үйлийн магтаал шүлгийн өвөрмөц нэг хэлбэр юм. Тухайлбал:

Ширүүн мөндөр

Ширмэн туурай

Түмэн эх идэрайзам

гэхэд эхний мөрөнд хурдан хүлгийнхээ хурдыг байгалийн хурд хүчтэй үзэгдэлтэй, 2-р мөрөнд хурдан хүлгийнхээ хөл туурайн хурд хүчийн цуцаж няцашгүйг бэлгэдэн бат бөх төмөртэй зүйрлэн шүлэглэсэн сонирхолтой юм. Ингэхдээ *хандгай, буга, хулан, туулай* зэрэг араатан;*харцага, начин, шонхор, тас, бүргэд, хун, чагчгай (шаазгай), тоть* зэрэг жигүүртэн; *салхи, мөндөр, хуй, шуурга* зэрэг байгалийн үзэгдэл;*сум, зэв* зэрэг эд юмсаар зүйрлэн нэрлэжээ. Мөн *сандал, ширээ, түшлэг, мандал* хэмээж буй нь бат бөх, аюул осолгүйг бэлгэдэж байна.

Профессор С.Дулам “Хурдан морийг бас бөхийн адил начин, шонхор, заан, арслан болгодог бөгөөд гагцхүү урвуу тийш нэрлэдэг аж. Өөрөөр хэлбэл, бөхөд цолны энэ дараалал хамгийн хүчтэй тийшээ өсч байхад моринд бол эсрэгээрээ байдаг шүү” (2005:59) гэсэн сонирхолтой ажиглалт хийсэн байдаг. Үнэхээр хамгийн хурдан морио жигүүртэн шувуутай жишсэн зүйл харагдаж байна. Эдгээр үг хэллэг нь зарим хүнд зөвхөн морь уядаг хэдэн хүнд хамаатай мэт явцуу ойлгогдож магад ч эх хэлнийхээ хэрэглээний энэ мэт өв санг танин мэдэж, үг холбох уламжлалт арга, үлгэр жишээ найруулгаас суралцах, сэргээн хөгжүүлэх, сурталчлан таниулах эрхэм үүрэг хүн бүхэнд ногдох буй за.

Дүгнэлт

Монголчууд эртнээс морь уралдах, бөх барилдах, сур харвахыг “Наадам” хэмээн нэрлэн өргөн дэлгэр тэмдэглэдэг бөгөөд түүхийн явцад энэхүү баяр ёслол нь ямар нэг байдлаар өөрчлөгдөн хувьссаар иржээ. Ийнхүү, нийгэм цаг үетэйгээ хөл нийлүүлэн өөрчлөгдөн шинэчлэгдэх нь жам ёсны үзэгдэл боловч үндсэн мөн чанарыг хадгалах ёстойг умартаж огт болохгүй. Өөрөөр хэлбэл, аливаа уламжлалд шинэчлэгдэж болох зүйл, гэж үл болох зүйл гэж бий билээ. Эдгээрийн нарийн зааг ялгааг тогтоохгүйгээр, ойлгохгүй хандсанаас болж зарим нэг ёс уламжлал-биет бус өв бүдгэрч, аажмаар устаж алга болох эрсдэлтэй байна. Үүний нэг нь хурдан морины цол, чимэг хэмээх монгол хэл соёлын сонин сайхан баримт туршлага юм. Эдгээрийг сэргээн хөгжүүлэх нь эх хэлийг дархлаажуулах бас нэг арга хэмээн үзэж байна.

³ Дууддаг цол биш.

Номзүй

Дулам С. *Магтаалын аялгуут аман яруу найраг*. Чой.Лувсанжавын нэрэмжит хэл иргэншлийн дээд сургуулийн Эрдэм шинжилгээний бичиг-IV. Уб., 2005.

Далай Ч. *Юань гүрний үеийн монгол (XIII зууны II хагасаас XIV зуун)*. Уб., 1973.

Дамбийжалцан. *Монгол зан үйлийн зүй*. Хөххот, 1994 (монгол бичгээр).

Галдан. *Эрдэнийн эрих хэмээх түүх болой*. Монгол бичгээс хөрвүүлж, эхүүдийг харьцуулан тулгаж, оршил бичин, тайлбар хийсэн Ж.Гэрэлбадрах, Д.Бүдсүрэн, П.Бямбахорол. Монгол түүхэн сурвалж бичгийн цуврал. Уб., 2006.

Магсаржав Хурц. *Долоон хошуу даншиг наадам*. Уб., 1960.

Түдэв Л. *Цолоо хасуулавч хурдаа сааруулаагүй монгол морьд мину зэ*. Л.Түдэв. Бүтээлийн чуулган-XV. Уб., 2002, х.264-265.

Шагдаргочоо Ц. *Эрийн гурван наадмын яруу найргийн эмхэтгэл*. Найруулан засагч Д.Даржаа, Б.Содном. Уб., 1961.